

Поземельні переписи 1877, 1887 та 1905 років: історія проведення та первинні описово-статистичні документи

В умовах відродження різних форм власності на території незалежної України значної актуальності набуває вивчення історії землеволодіння минулих сторіч. Особливим аспектом проблеми є реконструкція, та комплексний аналіз джерел з історії землеволодіння і землекористування.

Окремою групою історичних джерел, які розкривають характер землеволодіння та землекористування в регіональному аспекті, є описово-статистичні джерела, до яких можна віднести матеріали трьох поземельних урядових переписів.

Особливо актуальним дослідження описово-статистичних матеріалів переписів стає для поліетнічних та полікультурних регіонів із складною історією заселення та господарського освоєння, яка вплинула на багатогранність земельних відносин на їх території. Одним з таких регіонів є Північне Приазов'я, до якого ми відносимо Мелітопольський та Бердянський повіти Таврійської губернії, а також Олександрівський, Бахмутський та Маріупольський повіти Катеринославської губернії.

При цьому слід зазначити, що в більшості сучасних досліджень використовуються опубліковані матеріали переписів. Кількість, ступінь збереження та інформативних можливості первинних документів залишаються поза увагою істориків.

Таким чином, об'єктом нашого дослідження є поземельні переписи 1877, 1887 та 1905 років, а предметом - комплекс їх первинних описово-статистичних документів.

У зв'язку із цим, метою дослідження є висвітлення методики переписів, процесу формування первинних документів, та їх інформативних можливостей як джерела до історії землеволодіння та оренди на території Північного Приазов'я.

В історіографії питання виділяються декілька авторів, які в своїх працях, в різні ступені, досліджували історію поземельних переписів. В дореволюційній літературі найбільш значними були роботи В. Святловського - «К вопросу о судьбах землеуладения в России (статистика мобилизации земельной собственности)» та «Мобилизация земельной собственности в России» [1; 2]. В них він охарактеризував дослідження землеволодіння Російської імперії, які було проведено різними державними органами та управліннями, у тому числі Міністерством внутрішніх справ. В межах цього, він оцінює характер

проведення, та результати трьох поземельних переписів, роблячи наголос на їх недоліках, як джерела для дослідження мобілізації земельної власності.

В радянський час дослідженням поземельних переписів, у джерелознавчому аспекті, ґрунтовно займався Д.А. Тарасюк. Йому належить значний джерелознавчий аналіз перепису 1877 року, в якому він висвітлив хід його проведення, а також оцінив значення його статистичних даних для дослідження аграрних відносин в Росії [3].

Характеризуючи основні риси землеволодіння та землекористування великих земельних власників Росії кінця 19 – початку 20 ст., історії перепису 1905 року торкалася Л.М. Мінарік [4].

Окремою групою робіт є загальнотеоретичні праці, присвячені загальній історії досліджень, та структури органів адміністративної статистики. Серед них виділяється монографія В.Бобкова, присвячена історії статистичних досліджень на території Таврійської губернії, та особливостей роботи Губернських статистичних комітетів [5], а також стаття І.І. Комарової в Археографічному щорічнику [6], в якій детально окреслюються основні моменти діяльності цих установ.

Серед центральних установ, які мали безпосереднє відношення до статистичних досліджень в другій половині 19 століття, особливе місце належить міністерству внутрішніх Справ, до якого з 1843 року перейшло завідування статистикою. В 1858 році в його структурі було створено Центральний статистичний комітет (далі – ЦСК) [7, с. 100].

Завданням комітету був збір, обробка та публікація статистичних відомостей про територію, населення, сільське господарство, промисловість та ін. В 1863 році для розробки засобів збору та обробки даних в МВС було створено Статистичну раду [7, с. 113]. Місцевими відділами ЦСК були Губернські статистичні комітети (далі – ГСК). Їх робота була упорядкована наказом від 26 грудня 1860 р. [6, с. 87;8; 9, с. 2-3].

Для дослідження статистики землеволодіння ЦСК передбачалося кожні п'ять років проводити переписи поземельної власності Європейської Росії [10, с. 434]. Однак, було проведено тільки три дослідження поземельної власності: в 1877, 1887 та 1905 років [2, с. 28].

Спробуємо проаналізувати програми переписів, особливості збору даних та форму основних описово-статистичних документів, які створювалися в процесі їх проведення. Історію кожного перепису розглянемо в наступних аспектах – організація та програма, первісні документи та особливості їх складання, методи обробки первісної інформації.

Найбільш ґрунтовно розробленим був перепис 1877 року. Його методика і програми стали основою для послідуєчих урядових поземельних переписів, а також мали загальний вплив на розвиток земської земельної статистики в кінці 19 - на початку 20 століття.

Проект перепису, складений П.П.Семеновим, обговорювали на засіданнях Статистичної Ради 15 травня та 23 грудня 1876 року. Одночасно Рада ухвалила розроблені ЦСК форми запитальних листків та обкладинки до них [3, с. 29; 11, с. 1].

Найбільш повно програма перепису викладена в циркулярі Міністра внутрішніх справ А.Е. Тімашева від 4 травня 1877 року за № 297 та в передмові до першого тому виданих матеріалів [11, с. 1-2; 12, с. 92-95].

Було створено три форми запитальних листків: № 1 для поселень, які розташовані на землях, що входять до складу волостей, № 2 для поселень, розташованих на землях, що не належать сільським товариствам і № 3 для міських поселень.

До цих листків існували окремі обкладинки: № 4 до запитальних листків про населені місця, розташовані на землях, що входять до складу волостей, № 5 до запитальних листків про поселення на землях, що не входять до складу волостей, № 6 до запитальних листків про поселення, що розташовані на землях, які належать міським поселенням, за межами міста [12, с. 255-267].

Таким чином, запитальні листки для поселень, які входили до складу волостей (фактично до складу сільських товариств) (форма № 1) повинні були бути під обкладинкою, призначеною для сільського товариства (форма № 4). Запитальний листок для поселень, які не належали сільським товариствам (фактично для окремих землеволодінь) (форма № 2) вкладався у обкладинку для поселень, розташованих на землях, що не належать сільським товариствам (форма № 5). Запитальний листок для міських поселень (форма № 3) мав обкладинку № 6 [3, с. 30-31; 12, с. с. 255-267].

Заповнення листків по общинним землям покладалося на волосні правління, а по всім іншим – на землевласників, або осіб, що завідували землеволодіннями. Розсилка, збір листків із відповідями та їх первинна перевірка доручалися повітовій поліції, яка звіривши листки із даними повітових земських управ та відмітивши показники, які різнилися із показниками землевласників, повинна була передати матеріал до ГСК [12, с. 95]. ГСК остаточно перевіряли матеріали, повертали неправильно заповнені листки на місця для виправлення, а потім складали списки населених пунктів та землеволодінь по повітам, для представлення списків разом із оригіналами листків перепису в ЦСК [12, с. 95; 13, с. 1].

Поземельні списки та списки населених місць були необхідні ЦСК для контролю таблиць, для довідок та планування наступного перепису. Форма поземельних списків встановлювалася циркуляром № 656 П.П.Семенова до ГСК від 13 жовтня 1877 року (табл. 1).

Таблиця 1.
Форма поземельного списку

Поземельный список по.... губернии
Уезд....

№ п/п	Название землевладельцев (сельское общество, частные лица, отдельные ведомства)	Сословие или качество землевладельца	Количество земли		Ссылки на номера списка населенных мест
			всей вообще	в том числе пахотной	
			дес.	дес.	
	2	3	4		5

[3, с. 33-35]

В циркулярі також роз'яснювалися особливості заповнення списків. У графі № 2 дані по населеним і не населеним землям повинні були наводитися не за окремими дачами та пустищами, а загалом по землям, які належали одному окремому власнику (сільському товариству або приватній особі) в межах волості, а для казенних земель - в межах повіту. Окрему відмітку потрібно було зробити якщо в сільському товаристві було подвірне землекористування. Після назви волості вписувалися землі сільських товариств, приватних власників (будь якого стану), а також землі відомств та установ, які входили до її складу. Якщо землі не могли бути віднесені до волостей, то їх позначали окремо в кінці повітового списку. У графі № 3 вказувалося, якого розряду селяни, якого стану приватні власники, а також якого землі відомства або установи. В графу № 4 вносили дані про кількість землі в десятинах. У графу № 5 зі списку населених місць переносили номери та літерні позначення тих посьолків, які знаходилися у відповідному землеволодінні. У випадку, коли на території землеволодіння не було таких посьолків, то під графою ставилася риска [3, с. 33-35].

Списки земельних володінь та населених місць повинні були залишатися в ЦСК. Оригінальні листки перепису поверталися в ГСК [13, с.1].

Вимагалось щоб обслідування на місцях було закінчено до 1 жовтня, а повні списки населених місць із оригіналами листків були доставлені в ЦСК не пізніше 1 грудня 1877 року [12, с. 95]. Але, за проханнями губернаторів, у зв'язку із складністю роботи, термін було подовжено. До 20 березня 1880 року було отримано всі списки і матеріали до них по 428 повітам [11, с. 1-2; 12, с. 92-95].

Після отримання списків із оригіналами листків по повітам деяких місцевостей Російської Імперії, було проведено пробну розробку матеріалу, і під керівництвом Голови статистичної ради було складено загальний план розробки, тобто вибірки даних із матеріалу і зведення його в таблиці. Розробку проводили по оригіналам листків та спискам [3, с. 36-37; 11, с. 2].

31 травня 1878 року П.П. Семенов сповістив ГСК про початок обробки матеріалів перепису [3, с. 38].

Розробка зібраних даних та зведення їх в шість таблиць по кожному повіту повинна була ґрунтуватися на перегляді та перевірці листків поземельних володінь та населених місць. Разом із цим повинні були бути перевірені та виправлені складені ГСК списки поземельних та населених місць. Розробка даних складалася із трьох видів роботи: 1) перевірки списків, 2) вибірки необхідних цифр із оригінальних листків, 3) складанні таблиць [13, с.1].

Перевірка та виправлення списків проводилася шляхом суцільного перегляду оригінальних переписних листків та порівняння їх із складеними в ГСК списками земельних володінь і населених місць. Треба було ліквідувати пропуски та невірно написані цифри в списках. Землеволодіння одних і тих самих власників, в межах однієї волості, незалежно від того, отримали вони один чи декілька листків (по кожній ділянці окремо), повинні були бути зведені в земельному списку під одним номером. Якщо ж це вже було зроблено ГСК, то необхідно було перевірити чи всі такі ділянки ввійшли до загальної цифри. Якщо в земельному листку було два показника стосовно кількості землі:

перший – власника або сільського товариства, а другий – Земської управи, то перевага надавалася показнику від власника. Якщо ж фіксувалася велика різниця в цих двох показниках і виникав сумнів стосовно реальності цифри, то дозволялося віддавати перевагу показнику від земської управи. При цьому показник, якому віддавалася перевага, на оригінальному листку підкреслювався, а в списку робилися відповідні виправлення. Також, бралася до уваги, що показники земських управ по землі одного власника давалися по всьому повіту, а не по волостям. Кількість землі наводилася в казенних десятинах.

Якщо в оригінальних листках у відповідях стосовно кількості землі одного сільського товариства наводилося декілька цифр (наприклад, зручної землі, рілля, сінокоси, лісу та ін.), то до поземельного списку заносилася тільки кількість зручної землі, під якою розумілося рілля, сінокоси, луки та пасовища. Незручна земля та ліс не враховувалися. В тих випадках, коли у відповіді про кількість землі сільського товариства вказувалася тільки цифра «землі всього», то вона приймалася як кількість зручної землі [13, с. 1-2].

Зверталася увага на те, що в оригінальних листках іноді було декілька показників про одну і ту саму землю, в тих випадках, коли два селища склали одну земельну общину, тобто володіли землею разом. Один із таких показників треба було закреслити та замінити відповідним посиланням.

Стосовно сільських товариств, які склалися із декількох общин селян різного відомства (наприклад, колишніх власницьких та колишніх казенних), або різнопомісних (що належали різним власникам та були наділені по різних уставним грамотам різною кількістю землі), то їх землі часто показувалися в земельному списку однією загальною цифрою. Це вважалося неправильним та на основі оригінальних листків повинно було бути виправлено в земельних списках. Якщо в списках сільських товариств не було відмічено форму володіння (общинне чи подвірне), то в списку робили відмітку на основі оригінальних листків. При цьому, у списках треба було обов'язково позначити до якої категорії належать селянські общини, які володіють землею, а також приватні власники із селян (колишні державні, власницькі або удільні). Для общин цей показник брався з оригінальних листків, а для приватних землевласників він визначався шляхом порівняння переліків селянського землеволодіння (на обкладинках для общин) із листками приватного землеволодіння. Якщо ж селянин-власник відносився до іншої волості, повіту або навіть губернії, то по даним оригінального листка з'ясовувалося його місце проживання, а по списку населених місць окреслювалося колишній він державний, власницький або удільний.

На обкладинках для листків по сільським товариствам перелічувалися відомості про селян, які мали приватну поземельну власність. Потім ці приватні власники, окремо, або товариствами характеризувалися на земельних листках, і вносилися до поземельного списку. Іноді, в перелік приватних власників вносилися всі селяни якої-небудь общини, з їх ділянками, вже показаними в кількості общинної землі. Про це свідчила схожість даних по кількості общинної землі та землі, що була позначена в переліку. Вторинні показники

такого типу повинні були зовсім виключатися із розрахунку та закреслювалися в оригінальному матеріалі. Звірялися дані переліків та поземельних списків для того щоб впевнитися в тому, що відсутні неукладені земельні листки, а також для того, щоб визначити до якої категорії належать приватні власники із селян і для доповнень в поземельному списку [13, с. 3-4].

Землі, селянських товариств, які не мали общинної землі, але їх представники володіли землею на правах приватних власників у великому розмірі за однією купчою кріпостю, заносилися до поземельних списків як приватні землеволодіння.

По відношенню до землеволодінь, які знаходилися за межами волості, повіту або губернії потрібно було слідкувати, чи не враховані вони вдруге в тих повітах або волостях, де вони дійсно розташовувалися. Селянські общини, які знаходилися в іншому повіті, або губернії, а купили землю в даному повіті вносилися в земельний список цього повіту під особливим номером згідно загальних правил тобто із показником всієї та рільної землі [13, с. 5-6].

Після перевірки розпочалася вибірка даних. Для цього було вирішено укласти шість загальних таблиць: 1) таблиця приватного землеволодіння, 2) Таблиця землеволодіння сільських общин, 3) таблиця розподілу земель та населення за волостями, 4) загальна таблиця землеволодіння 5) таблиця про посьолки та споруди 6) таблиця про кількість різних установ та споруд [13, с. 13-16].

Для складання таблиць № 1, № 2 і № 5 із інформації запитальних листів та списків для таблиць формували розрахункові аркуші № 1, № 2 та № 3 відповідно. Вибірка для 6-ї таблиці робилася на листі простого графленого паперу. Для таблиць № 3 та № 4 вибірки із первинного матеріалу не робилося [13, с. 10].

Під час вибірки даних на розрахункові аркуші № 1 та № 2 дотримувалися наступного порядку. Оригінальні земельні листки із вкладеними до них листками по населеним місцям, були свого роду лічильними картками, на яких, щоб не було плутанини, виставлялися номери вивіреного поземельного списку. Потім земельні листки ділилися на дві групи: 1) листки по землям сільських товариств, 2) листки по землям, які належали приватним власникам.

Земельні листки сільських товариств ділилися на 4 категорії: а) листки по землях, які були в користуванні селян-власників, колишніх поміщицьких, б) листки по землях селян тимчасово зобов'язаних, в) листки по землям селян, колишніх державних, г) листки по землям селян, колишніх удільних. Потім на кожному оригінальному земельному листку олівцем вказувався розмір земельного наділу на ревізку душу, який був прийнятий в общині, до якої відноситься цей листок. Розмір цього наділу визначався шляхом ділення кількості зручної землі, яка знаходилася в користуванні общини, на кількість ревізких душ цієї общини, що була позначена в уставній грамоті. Після цього листки кожної із чотирьох груп общинних земель розподілялися за розміром наділу [13, с. 12].

Листки приватних землеволодінь розподілялися за такими групами: листки які відносилися до землеволодіння: а) дворян, б) духовних осіб, в) купців, г)

міщан, д) солдат, е) селян: державних, удільних, власницьких (без розподілу на власників та тимчасово зобов'язаних), ж) різночинців. Інші групи, такі як наприклад – колоністи, козаки, іноземці та інші вказувалися окремо [13, с. 12].

Якщо в листках вказувалася тільки загальна площа землі для всіх представників (коли куплені ділянки складали одну загальну дачу), то тоді земля ділилася порівну. Розподіл земель такого типу за власниками було зроблено тому, що після купівлі землі разом, селяни часто одразу ж розподіляли її на ділянки, і вважали кожен приватною власністю окремого представника.

Селяни-домогосподарі, які купили свої ділянки окремо від товариства, приватними власниками не вважалися, а їх землі до власності такого типу не відносили, тому що у багатьох випадках ці ділянки не були відмежовані від загальних полів і в переписних листках включалися в загальну цифру землі, яка виділена по уставній грамоті тієї чи іншій общині. Якщо ж ці ділянки перейшли до осіб інших станів або селян інших товариств, то вони приймалися як приватна власність нових власників, і в даних по общинним землям проводилося відповідне відрахування. Така ж система використовувалася для подвірних ділянок державних селян, які по закінченню трирічного терміну після видачі записів на володіння, перейшли у власність селян інших станів [11, с. 4].

За селянську общину приймалася сукупність селян, які отримали окремий наділ на душу і мали одну уставну грамоту або запис на володіння, незалежно від того проживали вони в одному селищі чи в декількох, або тільки в частині селища. Також немало значення володіють вони землями общинно або подвірною [11, с. 6].

До земель селянських общин включали тільки зручні землі. Це пояснювалося тим що дані по общинам колишніх поміщицьких селян було взято із уставних грамот, а там показувалися тільки такі землі. Положення 19 лютого 1861 року дозволяло відводити у наділ тільки зручні землі, незручні відводилися тільки поверх наділу. У селян колишніх державних кількість незручної землі була значно більше, ніж у колишніх поміщицьких, але через неврахування такої землі у колишніх поміщицьких селян, для колишніх державних ці дані вирішили не використовувати.

Провести чітку межу між надільними землями селянських товариств і тими, які було придбано покупкою виявилось неможливим. Через те, що іноді до уставних грамот включалися окрім надільної землі ще й ті зручні землі, які було надано селянам по приватним угодам із поміщиками або куплено селянами у поміщиків до 1861 року. У зв'язку з цим в таблиці, яка характеризувала землі селянських общин по категоріям наділів, зустрічалися приклади наділів, розмір яких більше встановленого для цієї місцевості [11, с. 5-6].

Категорія подвірних общин була введена на тій основі, що власників подвірних ділянок не можна було вважати повністю приватними власниками, через що доля прав на ці ділянки належала сільському товариству, а самі власники пов'язані круговою порукою та повинностями. Селянська община в

тому значенні, яке вказано вище, складала частину сільського товариства або ціле сільське товариство. В дійсності, кількість поземельних общин у колишніх поміщицьких селян практично збігається із вказаним в таблицях. У колишніх державних та удільних селян ця кількість скоріш за все була більше, тому що по запису на володіння або уставній грамоті на все сільське товариство із декількох сіл, володіло по селам ріллям та луками, а разом тільки іншими угіддями. Перерахувати всі такі общини не було ніякої можливості, тому що точних даних про кількість землі, якою вони володіють, не було навіть в місцевих волосних правліннях.

До колишніх поміщицьких селян, відносили як селян, які вже викупили свою землю, і тих які були в процесі покупки землі. До колишніх державних селян включали всі назви цього розряду, а також малоросійських козаків, однодворців та вільних хліборобів, селян казенних заводів та фабрик [11, с. 6].

В 1887 році під керівництвом Н.Тройницького було проведено другий поземельний перепис [14]. Програма перепису та форми запитальних листків затверджувалися циркуляром Міністра внутрішніх справ від 9 червня за № 1316. [15, с. 70-74]. Техніка збору даних була такою ж самою як і для перепису 1877 року. Матеріали від повітових та волосних чиновників і поліції надходили до ГСК, які займалися перевіркою та виправленням листків, а потім відправляли їх до ЦСК для розробки. Заповнені листки до ГСК повинні були надійти не пізніше 1 листопада 1886 року, до ЦСК - не пізніше 1 січня 1887 року [15, с. 71].

До циркуляра від 9 червня також було додано Інструкцію для ГСК по збиранню статистичних даних про поземельну власність та розподіл земель по угіддям, а також форми запитальних листків [15, с. 72-74, 200-204].

Під час проведення перепису використовувалося два види запитальних листків. Один для селянських надільних земель, другий для земель приватних власників, казенних орендованих, удільних, міських, церковних, товариств, компаній тощо [15, с. 200-204].

Листок № 1 призначався виключно для земель, які потрапили в наділ сільських товариств по уставним грамотам, записам на володіння або викупним договорам. На одне сільське товариство треба було заповнювати один листок. Але якщо до складу товариства входили общини, які мали окремі наділи по окремим документам, або такі що вели окреме господарство, то на них виділялися окремі листки.

Листок № 2 призначався для всіх без виключення землеволодінь, які не входили до складу селянських наділів. Не залежно від розміру землеволодіння та соціального стану його власника, потрібно було складати окремий листок.

На питання про кількість землі в маєтку, землевласник повинен був вказувати всю площу, яка знаходилася в його приватній власності. Орендарі повинні були вказувати тільки площу орендованої ними землі [15, с. 72].

ГСК, отримавши від повітових урядовців листки, перевіряли їх, робили запити стосовно отримання даних для виправлень та доповнень, а також порівнювали дані по земельним володінням із показниками земських управ, казенних палат та ін. [15, с. 71].

Не дивлячись на чіткі терміни проведення перепису, на протязі 1887 р. матеріал було отримано тільки частково. Основний матеріал зібрали в 1888 і 1889 роках [14, с. 2].

Останній поземельний перепис було розпочато у 1905 році. 15 липня 1905 циркуляром директора ЦСК генерал-майору Генштабу Золотарьова до ГСК було запропоновано зібрати дані про розподіл землеволодіння та надіслати матеріал до 1 січня 1906 року [16, с. 8].

Самого циркуляру нами не було знайдено. Але його основний зміст було надруковано в передмові до друкованих матеріалів перепису.

Зважаючи на різність умов в губерніях, не бажаючи нав'язувати який-небудь спосіб збору даних, губернатори були вільні в методиці збору даних. Рекомендувалося тільки звернення до казенних плат, та вимагалася перевірка даних за окладними книгами [16, с. 2]. Це призвело до того, що дані окладних книг видавалися як результати перепису [2, с. 42; 10, с. 435].

Від ГСК вимагалася вказувати точну адресу кожного землевласника (окремих осіб, общин, товариств), щоб коли фінансові обставини покращаться, була можливість звернутися до кожного землевласника окремо. Перелік відповідних даних відповідав програмі такого ж дослідження 1877 року.

ГСК пропонувалося скласти по запропонованим зразкам списки по повітам всіх землевласників. Ці списки повинні були вміщувати: 1) дані про власників землі, 2) дані про розмір їх земельної власності (в десятинах).

Власники повинні були бути розподілені на групи та види. Груп було три: а) приватні власники, б) общини із надільною землею, в) держава, церква та інші установи і заклади.

Види виділялися такі: а) стан приватних власників, б) селяни із розподілом їх на колишніх власницьких, колишніх державних і колишніх удільних, козаки, колоністи (із вказівкою національності), іногородці (із вказівкою народності), в) казна, уділи, церкви, монастирі, приватні товариства, товариства, компанії та інші установи та заклади (за таким же принципом їх ділили під час перепису 1877 року).

Під час розробки в першу групу перенесли із третьої «землі приватних товариств, товариств та компаній». Цей вид власності на той час був значно більше поширений ніж в 1877 році.

Списки повинні були складатися окремо для кожної групи, а дані в них згруповані за видами. Відносно приватних власників з'ясовували - стан, ім'я, по-батькові, прізвище та адресу власника або особи яка заміщала його в маєтку, стосовно товариств - імена, склад (селян таких то, козаків тощо), які входили до складу общини; чи знаходиться земля в подвірному або в общинному володінні, відносно казенних земель та інших – кому належить земля та адреса установи або особи, до якої звертаються за сплатою поземельного податку. Крім того, для кожного володіння без виключення повинна була вказуватися його загальна площа в десятинах [16, с. 2].

До 1 січня 1905 року надійшла тільки частина матеріалу. Інший надходив протягом 1906 року [16, с. 1-2]. Великі розміри території, складність роботи та обмежені терміни призвели до великої кількості помилок в матеріалі. Значний

об'єм матеріалу відправлявся на місця для виправлення. Деякі помилки виправляв сам Комітет.

До основних помилок відносилися: 1) перемішування різних соціальних груп (наприклад купців та міщан), прогалини в кількості дворів або кількості землі в них; не розмежування іноді володіння між сусідніми общинами, іноді не було вказано порядок володіння тощо, 2) вказівка перевіряти дані за окладними книгами призвела до того, що враховувалася тільки зручна земля, 3) іноді стосовно площі казенних та удільних земель губернські комітети фіксували тільки дані по оброчним статтям, 4) стосовно площі міських земель. Іноді вказувалася не вся земля, а тільки така що оподатковувалася (за виключенням заселеної площі). Іноді інформація про заселену площу бралася із даних ЦСК по дослідженню міст за 1904-1905 років [16, с. 3].

Після отримання відповідних коштів, почалася розробка матеріалів перепису. Директором ЦСК було видано «Наказ» редакторам та секретарю Комітету, а також «Інструкція» приватним обліковцям.

Згідно «Наказу» було запропоновано «суворо додержуватися матеріалу», допускаючи зміни в рубриках та взагалі виправлення лише тоді, коли, з одного боку, в матеріалі чітко видно недбалість, описку або помилку, а з другого – сутність справи та логіка ясно вказують на те, яку саме зміну потрібно зробити. Окреслювалося, що вибірка даних із оригінального матеріалу, розподіл їх за вказаними групами, внесення їх до заздалегідь підготовлених бланків та підрахунки за цими бланками для кожного повіту покладалася на окремо запрошених осіб під безпосереднім керівництвом редакторів. Після закінчення розробки кожного окремого повіту та після ретельної перевірки всіх даних редакторами (вони повинні підписувати кожен бланк), вся робота передавалася директору ЦСК разом зі всіма зауваженнями про незрозумілості, помилки тощо. Ці зауваження повинні були робити на самих бланках та в такому вигляді, щоб можна було, не звертаючись до оригіналу, на місцях просити доповнень та пояснень. У випадку необхідності таких звернень на місця їх потрібно було робити не пізніше ніж на наступний день після отримання даних від редакторів.

В «Інструкції» запрошеним для роботи приватним особам роз'яснювалися основи організації справи, визначалися обов'язки обліковців та вказувалися прийоми їх виконання [16, с. 4].

Таким чином, переписи 1877 та 1905 рр. мали на меті відображення стану землеволодіння, а перепис 1887 р. - ще й вивчення поземельної статистики сільського господарства. Кращим із трьох переписів був перший – як більш чітко продуманий та ретельно проведений. Найгіршим був поверховий, нечіткий перепис 1887 року, результати якого довго друкували. Загальним недоліком цих переписів була недосконалість справи земельного обліку на місцях. Дуже часто ані власники, ані казенні палати та земства не знали точної кількості землі, яка була в даній місцевості [2, с. 29].

Поточні дані казенних палат та земств, які переслідували не статистичні, а податкові цілі, іноді були неповні, і часто їх неможливо було порівняти. Їх

неповнота була важним дефектом основного матеріалу всіх поземельних переписів [2, с. 29].

Не дивлячись на окремі недоліки, первинні документи переписів вміщують цінну інформацію для формування Банку землевласників Північного Приазов'я, а також дослідження особливостей оренди в регіоні.

Основне завдання Банку землевласників – накопичення інформації про землеволодіння певної території. Таблиця 2 показує для яких блоків Банку землевласників можна використати первинні матеріали переписів.

Таблиця 2.
Інформативні можливості первинних матеріалів
поземельних переписів для створення Банку землевласників

<i>Блоки інформації Банку землевласників</i>	<i>Перепис</i>		
	1877	1887	1905
Назва приватної ділянки, маєтку або общини	+	+	+
Місце знаходження землеволодіння (із літерами Генерального або Спеціального межувань), сусідні ділянки.	+	+	+
Відомості про землевласників: для юридичних – кількість власників, назва общини, основна етнічна приналежність; для фізичних – кількість власників, П.І.П., національність, соціальне положення, місце проживання тощо.	+	+	+
Форма землеволодіння (приватна, общинна, общинно-подвірна, орендна тощо), її зміни.	+	+	+
Час та спосіб отримання землі (наділ, купівля, спадок, за давністю та ін.), яким документом воно підтверджувалося	-	-	-
Іменованій показник площі землі (по відношенню до відповідного місця, часу, форми землеволодіння або соціального стану власника), його зміни.	+	+	+
Типовість землеволодіння для території, часу або соціальної групи	-	-	-

[12; 15; 16]

Крім того, первинні матеріали переписів представляють інформацію стосовно оренди на території Північного Приазов'я. Під час перепису 1877 року в інформації про посьолки, які знаходилися на міській землі, але за межами міст повинно було вказуватися, хто орендує земельну ділянку, на якій посьолок знаходиться (ім'я, по-батькові та прізвище орендаря, стан та звання), скільки землі в ділянці.

Запитальні листки 1887 року в листках по надільних поселеннях фіксували кількість землі окрім наділу, яку орендували общини, товариства, а також окремі селяни (ім'я та прізвище орендаря та того, хто здавав землю у оренду, кількість орендованих десятин). Для приватних власників, казенних орендних, удільних, міських, церковних, товариств та компаній – треба було вказувати приватна власність чи оренда. Для приватних власників позначали загальну площу землі та перелік орендаторів (із вказівкою умов оренди). Для орендарів: прізвище ім'я по-батькові орендатора, стан та звання. Якщо орендарі селянські товариства, товариства або окремі селяни то із вказівкою повіту, волості,

сільського товариства або деревні), умови та термін оренди, кількість орендованої землі.

Інформація у зведеному вигляді вміщалася також у поземельні списки, які у випадку збереження можуть якоюсь мірою частково відновити інформацію втрачених запитальних листків.

Особливості процесу проведення та методики обробки матеріалу, яка фактично була поділена між ЦСК та ГСК, обумовили три місця фондування матеріалу: фонд Центрального статистичного комітету Російського державного історичного архіву (ф. 1290), фонд Катеринославського ГСК (матеріали не збереглися) і Таврійського ГСК [17].

На даний момент у фонді ЦСК знайдені запитальні картки перепису 1877 року по Катеринославській губернії [18], а також списки землевласників перепису 1905 року по Катеринославській та Таврійській губерніям [19].

В процесі дослідження можлива подальша евристика фонду ЦСК, а також створення бази даних інформації, яку вміщують знайдені документи.

Література та джерела

1. Святловский В.В. К вопросу о судьбах землевладения в России (статистика мобилизации земельной собственности). – СПб., 1907. – 103 с.
2. Святловский В.В. Мобилизация земельной собственности в России (1861-1908 г.). – 2-е изд. – СПб., 1911. - 152 с.
3. Тарасюк Д.А. Поземельная собственность пореформенной России. Источниковедческое исследование по переписи 1877-1878 гг. - М., 1981. – 128 с.
4. Минарик Л.П. Экономическая характеристика крупнейших земельных собственников России конца 19 – нач. 20 в. Землевладение, землепользование, система хозяйства. – М., 1971. – 144 с.
5. Бобков В.В. Статистики Таврической губернии (XIX- начало XX века): Библиографический указатель / под ред. А.А. Непомнящего. – Симферополь, 2004. – 304 с.
6. Комарова И. И. Научно-историческая деятельность статистических комитетов // АЕ за 1986 год.– М., 1987.– С. 85-96.
7. Центральный государственный исторический архив СССР в Ленинграде. (Путеводитель). – Ленинград, 1956. – 607 с.
8. Полное Собрание Законов Российской Империи II 36453, 26 декабря 1860 года. Высочайше утвержденное Положение о Губернских и Областных Статистических комитетах. – СПб., 1862. - с. 504-511.
9. Обзор статистической деятельности за 1874-1883 годы: а) губернских и областных комитетов б) земских и в) городских и других общественных и сословных учреждений.– СПб., 1884.– 71 с.
10. Источниковедение: Теория. История. Метод. Источники российской истории: учеб. пособие / И.Н. Данилевский, В.В. Кабанов, О.М. Медушевская, М.Ф. Румянцева. М.: Российск. Гос. гуманит. Ун-т, 2000. – 702 с.

11. Статистика поземельной собственности и населенных мест Европейской России: В 8 вып. / Центральный статистический комитет Министерства внутренних дел. – СПб., 1880. – Выпуск 1: Губернии центральной земледельческой области. – 6, LXVI, 276, 10 с.

12. Сборник циркуляров и инструкций Министерства внутренних дел за 1877 год. – СПб., 1880. – XVI, 293 с.

13. Инструкция для разработки статистических сведений о поземельной собственности и населённых местностях. – СПб: Центральный статистический комитет Министерства внутренних дел. – 1878 – 16 с.

14. Статистика Российской Империи XXII. Главнейшие данные поземельной статистики по обследованию 1887 года. / Центральный статистический комитет Министерства внутренних дел. – СПб., 1895. – Выпуск 14: Екатеринославская губерния. - 28 с.

15. Сборник циркуляров и инструкций Министерства внутренних дел за 1885-1886 год. – СПб., 1887. – 406 с.

16. Статистика землевладения 1905 г.: В 50 вып. / Центральный статистический комитет Министерства внутренних дел. – СПб., 1906. – Выпуск 14: Екатеринославская губерния – 46 с.

17. Державний архів Автономної Республіки Крим, ф. 39, оп.1. Таврический губернский статистический комитет.

18. Російський державний історичний архів, ф.1290, оп.4, спр. 125, 126, 188, 189. Вопросы листы о населенных местах со сведениями об их расположении, народонаселении, количестве земли и разного рода заведениях и постройках по Екатеринославской губ.

19. Російський державний історичний архів, ф.1290, оп. 6, спр. 36, 86, 87, 88, 89. Списки землевладельцев с распределением по категориям землевладения (частное, общественное, государственное и церковное) составленные на основании циркуляра ЦСК от 15 июля 1905 г. по ... губернии.

Ключові слова: перепис, описово-статистичні джерела, землеволодіння, Губернський статистичний комітет.

Анотація. В статті розглядаються організація, програма і первісні описово-статистичні документи поземельних переписів 1877, 1887 і 1905 років.

Аннотация. В статье анализируются организация, программа и первичные описательно-статистические документы поземельных переписей 1877, 1887 и 1905 годов.

Summary. There are organization, programs and primary documents of land censuses of 1877, 1887 and 1905 discovered in the article.